

Fejtő Ferenc és a magyar nemzeti kultúra

Méltatlan lenne az alkalomhoz, valamint alapvetően irodalom- és művelődéstörténeti hivatásomhoz, ha – jóllehet Fejtő első monográfiája és ahogy ő tisztelt meg ezzel a minősítéssel, „rehabilitátora” lennék – személyes dolgokkal, kapcsolatunk anekdotisztikus történeteivel hozakodnék elő ezen a konferencián. Pedig lenne miről beszélnem, például arról a *paradoxon*ról, hogy az 1970-es évek második felében – az előttem szóló Lendvai Pállal szemben – én nem a Kádár-hatalom éles ellenzőjeként, hanem az akkori szocialista rendszer (reformokért szurkoló-dolgozó, de őszinte) itthoni híveként, fiatal irodalomtörténészként leltem rá Fejtő munkásságára, szövegeire. József Attila-interpretációinak kritikátörténeti értékelésétől elindulva kezdtem bele Fejtő egész 30-as évekbeli literátori művejének filológiai és irodalomtörténeti föltárásába, elemzésébe, miközben hamarosan az állampárt kulturális apparátusa lett a munkahelyem. Másutt, máskor talán (ha valakit is érdekel) elmondható, értelmezhető, talán fel is oldható lenne ez a kettősség, de most nem erről szeretnék értekezni.

Amit témámul választottam, nemcsak Fejtő felől, hanem általában is roppant időszerű hazánkban: a *nemzeti narratíva* és az aktuális *nemzeti diskurzus* kulturális oldala. A globalizáció, az európaiság kihívásai egy kisállam számára, a magyar nemzeti lét és identitás újszerűségei, illetve ellentmondásai a poszt szocializmusban folyamatosan megkövetelik a *nemzeti kérdés és a magyar kultúra értékrendjének újraértelmezését*, a magyarság és a világ viszonyának, a nemzeti művelődés jövőjének XXI. század eleji átgondolását. Persze csak racionálisan, a napi politikai indulatoktól és hisztériáktól mentesen van ennek értelme – annál is inkább, mivel sajnos egyre harsányabbak és népszerűbbek az ezekre a kihívásokra adott öskonzervatív, szélsőségesen radikális, gyakran nacionalista, esetenként rasszista válaszok. És hónapról hónapra növekednek a bennük testet öltő szociálpszichológiai kockázatok. Fejtő munkássága mind e kérdések friss fölvetése és megválaszolási kísérlete, mind pedig a nemzeti tematizációk közötti polémiák tekintetében élő hagyomány; nem szoborra merevithető, nem kanonizálható, de termékeny, innovatív és progresszív tradíció.

Fejtő sokoldalú és intenzív *irodalomkritikai*, illetve *esztéta-munkássága*, a magyar nemzeti kultúrával foglalkozó tevékenysége – a téma szűkebb értelmében – csupán 8-10 évet tartott (ti. az 1930-as években), de most nem ezzel szeretnék hosszasan foglalkozni, közel Készült a 2009. április 17-18-án Fehérvár–Csurgón rendezett Fejtő Ferenc-kollokvium előadása nyomán.

három évtizede könyvet szenteltem neki.¹ 1945 után a történetírás, a politikai közírás és a bölcséleti esszé lett a fő műfaja, de *kulturális szenvedélye, mély irodalmi, zenei, művelődési vilásképe* és műveltsége ezt a profilját is nagymértékben determinálta, átszötte. Szellemileg hazatérvén, főleg utolsó évtizedében, különösen pedig a József Attila-centenárium kapcsán azután újra mozgósította fiatalkori irodalmár hivatását; régi-új írásaiban, vitacikkeiben, nyilatkozataiban tematikailag is újjáéledt *erős affinitása a nemzeti irodalom és a nemzeti kultúra kérdései iránt*. Mindezt annál inkább hangsúlyozni kell, mivel egész életében végigkísérte őt a „hazafiatlanság”, a „nemzeti érzéketlenség”, a „magyarság sorsával szembeni közömbösség”, „emigrációs idegenség”, „kozmpolita liberalizmus” vádja. A legélesebben a politikai jobboldal felől 1938-1940 és 2005-2006 körül, de a sztálinizmus, illetve az államszocializmus egyes képviselőinek ellene irányuló támadásai is gyakran használták ezeket a szitokszavakat.

Ellenfényben: megvádoltan, kirekesztve

Mik voltak s maradtak Fejtő nemzeti „illetéktelenségének, „nemzetietlenségének”, azaz a „hiteles” magyar kultúrából való kirekesztésének az „érvei”? A teljesség igénye nélkül és a pontos idézés, adatolás, bizonyítás mellőzésével elég csak néhányat föl idézni. Ürügy volt etnikailag sokszínű családfája és rokonsága; zsidó származása és számos munkájának kritikusan elkötelezett „zsidó tematikája”; a magyar mellett horvát, német, olasz kapcsolati hálója, amit örömmel és büszkeséggel emlegetett már első, 1936-os könyvében, az *Érzelmes utazásban*. „A Monarchia patriótájának” hirdette magát, sőt a mainstream hazai történetírással szemben károsnak tartotta az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlását.² Persze ez a könyve tévedhetett nem egy tételében, de ez aligha teszi jogossá „kurucos” kiátkozását, amivel szemben legutóbb Márton László méltatta találóan és szépen Fejtő vegyes, illetve többes identitását.³ Tény, hogy véglegessé vált emigrációja után, 1947-1948-tól a francia, az olasz és általában a nemzetközi újságírás, illetve történetírás lett a napi közege, életformája, itt formálódott beszédmódja, s látszólag eltávolodott a magyar kultúrától. Hosszan idézhetnénk az elmúlt fél évszázadból Fejtő európai és egyetemes hitvallásait, akár még provokatívnak tűnő polemikus frappírozásait is – például az *Érzelmes utazás* legújabb, még életében megjelent kiadásának előszavából, amely szerint „azóta magyar hazafiból militáns európai patriótává, azaz majdnem a Csokonai által megénekelte világpolgárrá változtam”.⁴ Ám sem ez a mondata, sem más tétélei nem mondanak ellent nemzeti kötődésének és patriota szenvedélyének.

A „nemzetietlenség” Fejtőre aggatott bűnlajstromában hangsúlyosan szerepel, hogy a 30-as években sokat vitatkozott a népi írócsoport egyik-másik alkotójának (pl. Féja Géza, Németh László, Veres Péter s az előd, Szabó Dezső)

¹ Agárdi Péter: Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években. Bp., Gondolat, 1982.

² Fejtő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Bp., Minerva-Atlantisz Medvetánc, 1990.

³ Márton László: Az identitás mezsgyéjén. Egyenlítő 2008 10. sz. 2-6.

⁴ Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Bp., Kossuth, 2008¹.

egyres ideológiai tételeivel, olykor egyenesen a fajelméletet idéző nézeteivel. Illyés Gyulával is voltak konfliktusai. Mindig is nagyra értékelte azonban szépirodalmi és szociográfiai műveiket, valóságfeltáró bártorságukat, s e tekintetben szolidáris is volt velük, amikor sajtótámadás érte vagy bíróság elé idézték őket. A *Petőfit* és *A puszták népét* méltatva ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy „Illyés Gyula a népet nem a ma divatos parasztrómantikus szemszögből tekinti”.⁵ Bár esztétikai jellegű kritikái megjegyzésektől is kísérvé, magasra értékeli Tamási Áron *Abel*-trilógiáját, különösen a főhős alakbrázolását, illetve magát a szerzőt, „aki a mai erdélyi s hazai írók közül a legjobb úton van a gyökeres magyarság és szociális emberség szintézisé felé”.⁶ Nem volt hajlandó azonban elfogadni Fejtő, hogy csak a magukat népi íróknak nevezők lehetnek a nemzeti sorskérdések illetékesei. Megengedem, esetenként Fejtőék is tévedtek, de nem igaz, hogy ő s a többi urbánus, illetve a baloldali-liberális szemléletűek közömbösek lettek volna a földkérdéssel, „a három millió koldus” tragikus helyzetével, általában a paraszti kiszolgáltatottsággal s tágabban az ún. nemzeti sorskérdésekkel szemben. 1938-ban éppen azért kezdeményeztek ellene ügyészségi eljárást, mert *makói parasztokkal* találkozva ezt írta róluk: a találkozás megerősítette „hitemet a magyar parasztság polgárosodó képességében: mert ezek a hagymás gazdák a maguk sajátos módján felelősséget érző polgárok már (a szó nemesebb értelmében), önnön fejükkal ítélkező, szabadságra és műveltségre jussot formáló tagjai a társadalomnak.”⁷ Számos írásában, nyilatkozatában érvel a radikális földreform mint alapvető nemzeti teendő mellett.

Hogy milyen durva rágalom volt Fejtő egykori szellemi otthonának, a József Attila által is jegyzett *Szép Szónak* a nemzetietlenné minősítése a népi-urbánus vita meg-megújuló áramában, arra aligha van szebb ellenbizonyíték, mint a folyóirat körül tömörülő írócsoport – csehszlovákiai előadókörútjuk alkalmából közreadott – ars poeticája. Fejtő így írt: »folyóiratunk megalapítására az a közös kívánság ösztönzött, hogy a humanizmus, a reform, a liberalizmus és szocializmus eszméinek visszaadjuk régi ragyogásukat s tisztaságukat, megfontoljuk egy szintézis lehetőségeit, éles harcot folytassunk az ifjabb s idősebb nemzedék opportunizmusa és defetizmusa ellen, s kritikával illessük az elharapózó fogalomzavar terjesztőit. Hogy pozitív programunkat is vázoljam néhány mondatban, kívánjuk országunk központi kérdésének, a földkérdésnek alapos és megfontolt megoldását, a városi dolgozó munkásság és kispolgárság érdekeinek és jogainak tiszteletben tartását. A földreformmal egy időben szeretnők kül- és belpolitikánk demokratikus reformját, a szomszéd népekkel való együttműködés megteremtését, társadalompolitikánk korszerű átalakítását, nem elsietett, de nem is késlekedő haladást a szocializmus irányába, a monopóliumok megtörését. Egy mondatban: *szabad, bátor, nemzeti társadalmunkban gyökerező, de európai szellemű és színvonalú társadalmat akarunk egy szabad, jól berendezett, művelődésre, haladásra képes és büszke országban*. Integer magyar demokráciát akarunk, s erőnk szerint küzdünk érte”.⁸ Ez a program egyáltalán nem állt távol a népi írók legjobbainak társadalompolitikai és

⁵ Fejtő Ferenc: Illyés Gyula : *Petőfi*. Szép Szó 1937. IV. kötet 1. rész. 86-88.

⁶ Fejtő Ferenc: *Abel* Amerikában. Szocializmus 1935. 6. sz., 283-284.

⁷ Fejtő Ferenc: *Makói beszélgetés*. Népszava 1938. febr. 13. 11-12.

⁸ Fejtő Ferenc: A háború utáni magyar irodalom. [Előadás Prágában.] Szép Szó 1937. V., 289-299

nemzetstratégiai elképzeléseitől, közük értve Németh László minőségyszocializmusát is; az 1937–1938-as *Márciusi Front* felhívásával, követeléssel, platformjával is rokon volt. Fejtők azonban nem voltak hajlandók fölülni semmilyen etnicista, sőt faji demagógiának, antidemokratikus szcenáriónak még Trianon revíziójának reményében vagy éppen németellenes megközelítéssel sem.

Mindezek nyomán különösen visszataszító, hogy az éppen a *Népszavából* idézett kiállása miatti fenyegetettség okán Párizsba menekülő Fejtő és a *Szép Szó* ellen a népiek jobbra csúszó hangadói eszeveszett, mind nyilvánvalóbban antiszemita uszításba kezdtek. 70 év után sem lehet szabad elfelejteni ezt a Féja Géza hangját: »Az utóbbi hónapokban egyrészt egy Budapesten megjelenő folyóiratban, másrészt jelentéktelen külföldi folyóiratokban durva és hazugságoktól hemzsegő támadások jelentek meg a magyar nép arcvonalaíróiról. A támadások szerzője Fejtő-Fischl Ferenc, aki jelenleg Párizsban él, azonban továbbra is a *Szép Szó* szerkesztője és a *Népszava* munkatársa. [...] F. az elsőfokú büntetés után azonnal Párizsba szökött, ott él azóta is, tehát tanúságot tesz egyrészt gyávaságáról, másrészt arról, hogy semmi sem fűzi ehhez a földhöz. [...] Aki gyáva s megfut, húzódjék meg, de ne öltögesse a nyelvét visszafelé, s ha mégis megteszi, ne magyar pengők szolgáltassanak létalapot számára. A Fejtő-Fischl-típusnak mielőbb pusztulnia kell a magyar életről, s minden becsületes magyar szellemnek meg kell tagadnia a közösséget vele». ⁹ A glossza utóéletét, értelmezéseit s egyáltalán az *emigrációbeli hazafiság* problematikáját nincs itt módom elemezni. Arra azonban utalnom kell, hogy ez az előítélet, Fejtő nemzeti illetékességének megkérdőjelezése olyan mélyen élt s lappangott évtizedeken át a magyar szellemi-politikai élet jobboldali, rasszista szárnyának világképében, hogy a *65-70 év múltán* újra felszínre tört.

A 2005-ös József Attila-centenárium nyelvpolitikai erőterében, a költő körüli vitákhoz is kapcsolódva ¹⁰ Fejtő több időszerű hazai eszmecserehez is hozzászólt. Magyaroként, felelős írástudóként és nemzetközileg ismert publicistaként egyaránt illetékesen hallatta hangját. Elsősorban az háborította őt föl, hogy a Fidesz vezette jobboldal (s főleg a szélsőjobb felé nyitott egyes hívei, értelmiségi holdudvara) mint annyiszor, politikai kampányába ezúttal is bedobta a *baloldal nemzetietlenségével* kapcsolatos rágalmatokat. Volt ennek előjele már 1997-ben: felhangzott s azóta is terjedt a baloldal „idegenszerűségének” a vádja. Friss hivatkozásként az MSZP-nek és az SZDSZ-nek a 2004. december 5-i kettős állampolgársági népszavazás ügyében megfogalmazott álláspontjára reagált ezzel a magát (már eleve kirekesztően) „nemzeti oldalként” megnevező politikai erőcsoport.

⁹ [Cím nélküli glossza:] Kelet Népe 1938. 12. sz. 463. p. Vö.: Gáspár Zoltán–Ignotus Pál–Remenyik Zsigmond: Följelentés. Szép Szó 1938. VIII. Kötet. 247-252.

¹⁰ Ezek földolgozását lásd részletesebben más tanulmányaimban: Bulvártémák és politikai elbeszélések. Metszet a József Attila-centenárium nyilvánosság-szerkezetéből. Mozgó Világ 2006. 11. sz. 84-98; Fejtő Ferenc és a József Attila-centenárium. [2006] In: Agárdi Péter: Fejtő Ferenc testamentuma. Bp.: Kossuth. 2009. 51-95; József Attila a Tisztelt Házban. Mutatvány a költő centenáriumának politikai közbeszédéből (2004-2006). Mozgó Világ 2008. 10. sz. 58-67; Mutatvány a legújabb kori József Attila-kultuszokból Jelenczki István „Észmélet után” c. filmje. Egyenlítő 2008. 11. sz. 40-46; József Attila a mindennapok köznyelvében. Tekintet 2008. 4. sz. 35-52.

A 2005. március 15-e és az április 11-i József Attila-centenárium közötti napokban Fejtő rövid jegyzetben elemzi a nemzetközi és a *magyar szociáldemokrata hagyományt*; József Attila értékeszményét is megidézi az eleven tradíció példájaként.¹¹ Azután, a centenáriumi ünnepeket követően visszatérően Magyarországról, már Párizsban készült egy egész oldalas Fejtő-nagyinterjú, amelyben a beszélgetés az Európai Unió dilemmáitól és értékeitől a modern szociáldemokrácia értelmezésén át a mai magyar politikai paletta minőségéig ível. Nagy nyomatékkal utal arra: „megint olyan helyzetbe kerültem, hogy pontosan azokért az ügyekért és gondolatokért kell csatáznom, amelyekért a harmincas években a *Szép Szó* hasábjain kiálltunk. [...] Pontosán az európaiság, a humanizmus, az igazi hazafiság ügyében. Az említett eszmék némiképp ma is a háttérbe vannak szorítva Magyarországon. Igaz, a helyzet azért sokkal jobb, mint a harmincas években volt; a szocialista eszme feltétlenül erősebb, mint a *Szép Szó* idejében volt, csakúgy, mint az ordas gondolatok és gyakorlat elleni küzdelem.”¹² Ezután Orbán Viktor kétarcúságát, a szélsőjobb felé való nyitottság komoly kockázatait elemzi, s azt a veszélyt, hogy a Fidesz győzelme esetén a trianoni sérelmeket meglovagoló politikával hazánk eljátszaná az európai felzárkózás esélyeit. Az igazi „bomba”, ami Fejtő további vitázó indulatát kiprovokálta, ugyanezen a napon, 2005. július 23-án az erdélyi Tusnádfürdön robbant: „a Fidesz elnöke beszédében azzal vádolta a baloldalt, hogy amikor erre időnként lehetőséget kapott, akkor rárontott a saját nemzetére”. Ennek hírére Fejtő már a fentiekben idézett nagyinterjú megjelenésének estéjén írni kezdte a vitacikkét, amely azután *Történelmi lecke Orbán Viktor*nak címmel a következő számban meg is jelent.

Szemben az Orbánt még megengedőbben bíráló interjúval (s még inkább az egy-másfél évtizeddel korábbi Orbán Viktor iránti lelkesedéssel, rokonszenvvel), Fejtő itt már élesen támadja őt a baloldal nemzetietlenné nyilvánítása miatt, s széles ívű történelmi tablónak mutatja ki az ellenkezőjét. anélkül, hogy tévedésmentessé hazudná a szocialistáknak az elmúlt évszázad során a nemzeti narratíváit és diskurzusait. A hamisításokat Fejtő a hatalmat mindenáron visszaszerezni akaró politikus mohóságával s nem történelmi tudatlanságával magyarázza: „nem akarom hinni, hogy mindezt nem tudná. [...] hogy ne ismerné azt a József Attilát, aki mindhalálig vállalta az” ordas „eszmei terjesztése ellen a szociáldemokrata jelzöt. Vajon őt is biztatta volna a megtérésre, a jobboldaliságra, mint egyedül üdvözítő népi-nemzeti igazságra? [...] Sértésnek veszem, hogy Orbán azt hiszi, neki kell biztatnia a magyar baloldalt arra, hogy legyen ‘nemzeti’”.¹³ A cikk nyomán a *Népszabadság* hasábjain éles, de kulturált vita bontakozik ki közte és a konzervatív jobboldal mellett kiálló Schöpflin György között.

Egész más hangnemet ütött meg viszont a *lejárató-kirekesztő szellemiségű szélsőjobb agitprop*. A *Magyar Nemzet* aljas hazugságoktól, otromba hamisításoktól és rágalmozásoktól hemzsegő írása önérdék-érvényesítő mítosznak deklarálja Fejtő és József Attila barátságát. Kétségbe vonja a publicista hazafiságát, a „kivülről

¹¹ Fejtő Ferenc: *Szociáldemokrata hagyomány*. *Népszabadság* 2005. március 18. 14.

¹² Az európai szociális modell életképes. Kis Tibor interjúja Fejtő Ferencsel az unió valságáról, a Blairizmusról, a magyar belpolitikáról és a József Attila-centenáriumról. *Népszabadság* 2005. július 23. 10.

¹³ Fejtő Ferenc: *Történelmi lecke Orbán Viktor*nak. *Népszabadság* 2005. július 25. 15

bíráló” illetékességét, elmarasztalja a magyarországi antiszemitizmus „túldimenzionálásért”, a vele való „riogatásért”. Az Orbánnal vitatkozó írást úgy értelmezi, hogy ezzel Fejtő „az egész magyar társadalomnak hadat üzent”. Nem zavartatva magát a tényektől, a cikkíró fölírja neki, hogy 1948 és 1955 között nem is írt magyar nyelven, s csak a forradalom előestéjén fordult az anyanyelv felé. De az egész cikk talán legriasztóbb bekezdése az, amelyikben a szerző lényegében azonosul Fejta Géza – a fentiekben idézett – 1938-as antiszemita szellemű Fejtő-ellenes kirohanásával, azt ismételve, hogy gyáván megfutamodott hazájából.¹⁴ Fejtő ezek után most már valóban jogosan érezhette magát újra a 30-as évek Magyarországn; nem mondhatjuk, hogy pusztán az ördög falra festéseként vagy önbeteljesítő jóslatként mondta párizsi interjújában: „megint olyan helyzetbe kerültem, hogy pontosan azokért az ügyekért és gondolatokért kell csatáznom, amelyekért a harmincas években a *Szép Szó* hasábjain kiálltunk”. S persze önérzetesen reagál a *Magyar Nemzet* támadására – József Attila vonatkozásában is.¹⁵

A magyar irodalmi élet ma is erőteljes pozíciókkal rendelkező, önmagát népi-nemzetinek kinevező szárnya – ha nem is ilyen durván, gyakran pedig csak elhallgatásokkal, észre-nem-vétellel, de – a rendszerváltás, Fejtő szellemi hazatérése óta újra érezte (esetenként deklarálta) „nemzeti előjelű” fenntartását vele szemben. A halálakor írott nekrológokban, a rá való megemlékezésekben, illetve azok elmaradásában is jól tetten érhető ez – szégyenletesen. Magam ugyanakkor ennek ellenére sem vagyok hajlandó efelől, tehát sérelmi alapon megítélni ezt a termékeny és gazdag népi-írói vonulatot, különösen esztétikai értékű és demokratikus közírói teljesítményét. Ahogy Fejtő is ekként, „pozitívan” viszonyult hozzájuk.

Patriótaként : nemzeti érzékenységgel és innovatív szemlélettel¹

Egy kiemelkedő írástudó, egy literátor értékrendjének, *a nemzeti kultúrával kapcsolatos felfogásának dekonstrukciójára* természetesen aligha elegendő és alkalmas a fentiekben fölillantott ellenfény, a „védekező helyzetből” építkező *rekonstrukció*. Fejtő elsősorban nem is a támadásokra reagálva, hanem állító, kezdeményező módon dolgozta ki saját felfogását a magyar történelemről és kultúráról, egyáltalán a nemzeti kérdésről. Hét évtizedes írói munkásságának magyar nemzeti tematikái és diskurzusai vastag monográfiában dolgozhatók csak föl, ehelyütt csak néhány szempontot van módom jelezni.

Már gimnáziumi, egyetemi tanulmányai során Vörösmarty és Petőfi, majd Ady lelkesítette leginkább, miközben alaposan megismerte a német és a francia irodalmat is. Első tanulmányai között kitüntetett helyet foglalnak el a magyar felvilágosodással foglalkozók; a magyar és az európai 1848, „a népek tavasza” egész életében foglalkoztatta. Irodalomelméleti és kritikai munkáiban az egyik központi kérdés *a magyar irodalom európaiságáról és az ún. megkésettiségről* szóló narratíva,

¹⁴ Szentesi Zöldi László: Fejtő Ferenc hamis mítosza. *Magyar Nemzet* 2005. augusztus 17. 5.

¹⁵ Fejtő Ferenc: Öblös fennhéjázó hangok. *Népszava* 2005. augusztus 19. 7.

amellyel követte a *Nyugat* és a századelő második reformnemzedékének – lényegében 100 év után is helytálló, ha nem is teljesen vitathatatlan – felfogását. A Trianon után drámaian aktuálissá vált *kulturális nemzetfelfogás* jegyében figyel a határon túli magyar művelődés értékeire is s plasztikusan fogalmazza meg – idéztem – az új típusú hazafiság demokratikus tételeit. Éppen ebből a meggyőződéséből kiindulva építi társaival együtt a modern kelet-közép-európaiság hidjait (pl. a kolozsvári *Korunk*, Prága és a délvidéki Krleža felé), támogatva a kisebbségi magyarság kultúráját is. De hozzátéve: „A kisebbségi magyarságot harcában, amelyet a teljes emberi egyenjogúságért és kulturális szabadságáért folytat, nem támogathatja más, mint aki a maga háza táján is a szabadságért és szociális reformokért harcol. [...] Nemzeti érdek tehát nem lehet más, mint ami a nemzet érdeke, határon innen és túl”.¹⁶ Ha terjedelmileg keveset foglalkozott is e témákkal s Erdélybe csak élete végén jutott el, aligha vonható kétségbe: ez az élmény- és témakör is benne volt nemzetfelfogásában, értékszemléletében.

Amikor történészként a *népi demokráciák történetével*, 1956-tal vagy az azóta zajló globalizációs trendekkel foglalkozik, a nemzeti függetlenséget – az európai értékrenddel összhangban – alapvető kritériumnak tekinti. S éppen ebből a humanista távlatból tudta már a 30-as években s újabban ismét korszerűen elemezni József Attila költészetének modern patriotizmusát, illetve a folyamatosan alakuló-változó szociáldemokrácia – persze korántsem ellentmondások nélküli – globalizáció- és nemzetfelfogását. Ő volt az, aki – jóval a Szekfü Gyula szerkesztette híres *Mi a magyar?* (1939) előtt – kezdeményezte a *Szép Szó* két nemzeti tematikus számának összeállítását s évtizedek múltán azok rekonstrukcióját és remake-jét.¹⁷ Alapos elemzésre lenne méltó a 2 + 2 kötet, benne Fejtő írásainak magyarság szemlélete, benne a nemzeti karakterről és karakterológiáról vallott konkrét, szociálpszichológiai és történeti álláspontja, de ehelyütt erre nincs mód. Mindazonáltal annyi leszögezhető, hogy a már a 30-as években s azóta is határozottan irracionális- és rasszizmusellenes Fejtő nem utasítja el valamiféle doktriner fölgyeskedéssel vagy kozmopolita sterilítással sem a kérdésfeltevést, sem a „magyar jelleg” fogalmának relevanciáját. „csak” reális és történelmi válaszokat keres rá – egy hiteles és ösztönző erejű nemzeti önismeret igényével. A saját esszéműfajában Fejtő rokon következtetésekre jut, mint a problémakört majd történetelméleti és politológiai megközelítésből boncolgató Bibó István – híres 1948-as tanulmányaiban, mindenekelőtt az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánban*.

A magyarság történetileg kialakult és formálódó nemzeti karaktere pályakezdésétől foglalkoztatta Fejtőt, sok más írástudóval együtt, köztük tősgyökeres keresztényekkel, mint pl. Beöthy Zsolt, Ady Endre és Babits Mihály vagy asszimilált zsidó származásúakkal, mint pl. Ignotus, Jászi Oszkár és Szerb Antal. Ám elvetette a „tudományos” mítoszteremtést. Az utóbbi *Magyar*

¹⁶ Fejtő Ferenc: Levél a hazafiságról. Népszava 1937. október 31. 11.

¹⁷ Mai magyarok régi magyarokról. Szép Szó 1936. június. II. kötet 4-5. sz., [Reprint kiadás:] Bp., Cserépfalvi–Gondolat–Tevan. 1991²; Mi a magyar most? 1937. június. IV. kötet 14-15. sz., Újrakiadás Fejtő Ferenc utószavával: Bp., Cserépfalvi–Gondolat–Tevan. 1990²; Régi magyarokról mai magyarok. [Benne: Fejtő Ferenc Babitsról. Levél a Világosságnak.] Világosság 1996. 8-9. sz.; Régi magyarokról mai magyarok [II.] Világosság 1997. 9-10. sz.

irodalomtörténetét méltatva-vitatva így ír: „Nem azt hibáztatjuk, hogy [Szerb Antal] a „magyar eidoszt” a magyar jelleget keresi az irodalom történetében is, hanem azt, hogy a magyar jelleget többször és szükségtelenül személyes jelenségekhez kapcsolta. Szerintünk a magyar eidosz induktíve állapítható meg a magyar történelemből, vagy legalább is az intuitív megragadásnak át kell ölelnie az egészet. Az eidosz kifejezés nem a legsikerültebb, mert az állandóságot hangsúlyozza ki, holott a magyar jelleg a társadalom formáival együtt változik, és végeredményben nem más, mint az európai jelleg egyik változata. Miért mondja Szerb, hogy a „magyar faji alkat józanságával nem fér össze a metafizikai nyugtalanság” amikor Vajdában és Adyban megtalálja azt? [...] Miért idegen a „magyar” vértől a kapitalizmus talán a francia vértől nem idegen. [...] Azt, hogy mi a faj, tisztázatlan, csak az tisztázott – s nem tudományosan, hanem politikailag –, hogy ki nem tartozik a fajhoz, azaz ki ellen lehet bántatlanul kirobantani a felgyülemlett agresszív energiákat. Ismételjük : a magyar „eidosz,, a magyar jelleg mindaz a jellemvonás együttes, amely mindmáig a magyar történelemben felmerült [...]”.¹⁸ S éppen ez a nyitott magyarság- és kultúrafelfogás magyarázza Fejtő 30-as évekbeli s későbbi – már említett – vitáit Féja Géza, Németh László, Veres Péter s mások torzult, olykor rasszista, kirekesztő nemzetszemléletével.

Szellemileg hazatérve, megélve a rendszerváltozás utáni Magyarország politikai, ideológiai és kulturális eseményeit és konfliktusait, a hazai diskurzusok résztvevőjeként újra fölveszi a *Szép Szó* különszámainak *magyarságotematikai fonalát* és választ keres a mai nemzeti önismeret dilemmáira. 2005. november elsején kelt kései, szinte testamentumszerű, keserű esszéjében, saját *történetírói* pályája mérlegét is megvonva, így ír: „Vajon a magyar emberek milliói ismerik-e a magyar történelem lényeges fordulópontjait? Megvallom, nem az a benyomásom, hogy ismernék. A távoli múltat talán valamelyest, egyoldalúan, ami pedig a közelmúltat illeti, végképp nem. [...] A magyar nép nem büszke, hanem sértődött, duzzogó, panaszkodó, aki a történelem nagy igazságtalanságai ártatlan áldozatának érzi magát.” A társadalom jelentős része „múltba néző – ami nem jelenti azt, hogy múltat értő is –, maradandóan konzervatív, képtelen megszabadulni a „régicicsőség” mítoszától, amelynek visszatérése egyre kísérti az „éji homályból” [Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*], és ugyanakkor az átlagosnál erősebben manipulálható a nevetségesen demagóg ígéretek által.”¹⁹ A történész-író és az irodalmi esszéista fájdalmas rezignációja szól Fejtőből, amit sokak pedagógiai és nyilvános tapasztalata igazol, egyebek mellett e tanulmány írójának egyetemi oktatói „élményei” is. A hamis történelmi mítoszok, a „jótékony” és a bűnbakképző historizáló legendák, az *okkult tanok riasztó terjedése* nemcsak s talán nem is elsősorban a tudatlansággal, a felszínes audiovizuális, digitális médiakultúra terjedésével függ össze, hanem a jobboldali társadalmi-politikai mozgalmak erőszakosan identitáskereső és -építő, tehát historizáló agresszivitásával. S velük

¹⁸ [Fejtő Ferenc] Fülöp Ernő: A magyar irodalomtörténet-írás kérdéseiről. Korunk 1934. 12. sz., 864-874.

¹⁹ Fejtő Ferenc: Régi és mai magyarok. In: Romsics Ignác-Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Bp., Habsburg Történelmi Intézet-Rubicon, 2005, 67-74. Meg kell jegyezni, hogy a szellemileg kitűnő gyűjtemény tele van adatszerű tévedésekkel, nincs „olvasószerkesztve”: pl. Fejtő írásában hibásak a *Szép Szó* különszámának adatai, helyesen: az említés sorrendjében 1937 és 1936; s a Valasz című folyóirat szerkesztőjeként kétszer is hibásan Bálint György szerepel Sárközi György helyett.

párhuzamosan: a baloldali-liberális törekvések önérzeti megroppanásával, identitásvesztésével.²⁰

Vannak ugyanakkor örömteli pillanatok is. Pécsi művelődéstörténeti kurzusaimon kb. 50 könyvet adok meg ajánlott olvasmányként, amelyekből félevenként kettőt-kettőt kell hallgatóimnak választani és a vizsgákon róluk referálni. Az 50 mű között évek óta szerepeltetem Fejtő – először franciául, 1997-ben megjelent – értékes kultúrhistoriáját a hazai zsidóságról.²¹ Mind többen választják, s nem csupán az ún. zsidókérdésről tájékozódnak belőle, hanem – ahogy maguk fogalmazzák – a magyar kultúrát ismerik s értik meg belőle az eddigénél sokkal jobban. A könyv valóban a *nemzeti művelődéstörténet* sajátos megközelítésű hosszsmetszete; a súlyos konfliktusokkal együtt is az egymásra hatás és a kölcsönösség modelljeként mutatja föl a két kultúra találkozását és szervesülését – legalább is az első világháborúig. Fejtő plasztikusan bizonyítja, hogy a modernizálódó zsidóság a felvilágosodásban és a reformkorban „a magyar nemzeti patriotizmus ébredésével teljes lendülettel a magyar kultúra felé vett irányt,„²² Igen sokszínűen mutatja be továbbá szerepüket a magyarság nyelvi-etnikai többségbe kerülésében 1900 körül, majd a modernizációs megújulásban, a nemzeti művelődés, tudomány és kultúra innovációjában.

A numerus clausus miatt „érintett”, a kikeresztelkedés ellenére zsidó gyökereit élete végéig vállaló és judaista vallásbőlesei érdeklődését tudományos szintre emelő, a holokausztban szinte teljes családját elvesztő, de mégsem a disszimiláció és a cionizmus (egyébként legitim és százezrek számára érthető) útját választó Fejtő *a többes identitás és a modern patriotizmus* válaszát adta az ún. zsidókérdésre és az újraerősödő antiszemitizmusra. A modern magyar kultúra zsidó oltásait és a magyarságnak a hazai zsidóságra gyakorolt hatását mutatja fel könyvében és cikkeiben, a dualista korszak liberális „asszimilációs egyezségének” narratívájától, tapasztalataitól és extrapolálhatóságának optimista jövőképtől ihletve. Az új évezred első évtizedének végén újraolvasva Fejtőnek ezeket az írásait, bizony jócskán van bennem aggodalom az „ügy” realitásait és kilátásait tekintve. Szcenáriója azonban feltétlenül rokonszenves: „Az asszimiláció mellett magukat végleg elkötelezett, ám a származásukhoz is hűséges magyar zsidók integrációját a magyar társadalomba akkor tekinthetjük visszafordíthatatlannak, amikor a magyar nép immár eltephetetlenül Európa része lesz. Egy olyan Európáé, amelyről remélnünk kell, hogy hű marad a zsidó–keresztény eszmekörhöz, az egyetemesség, a testvériség, a türelem, az emberi jogok és feladatok eszméihez, melyeket fennen magának tulajdonít, s melyeket mégis oly gyakran megcsúfol.”²³ Könyvét – amely a magyar nemzeti művelődéstörténet-írás kiemelkedő munkája – *példásképpen* „*kétfeltes*” *érveléssel* zárja: „A modern kori Európa története azt mutatja, hogy az antiszemitizmus elleni harc nem pusztán zsidó ügy. Ott és akkor volt hatékony – Magyarországon éppúgy, mint az Egyesült Államokban vagy Franciaországban –,

²⁰ Lásd erről: Vasárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Pozsony, Kalligram, 2007; Vasárhelyi Mária: Történelmi jobbra át. Élet és Irodalom 2008. december 19. 13.

²¹ Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság. Zeke Gyula közreműködésével. Bp., Historia Könyvtár, 2000.

²² *id.* Mű, 319

²³ *id.* m. 319.

ahol annak az országnak a nemzsidó szellemi elitje vezette, amelyben a zsidók gyökeret vertek. [...] A zsidó – a zsidó származású – egyének [pedig] akkor lesznek képesek szembeszállni az antiszemitizmussal, ha a demokratikus elittel összefogva és tudatosan vállalják a zsidó nép múltját, amelyből származnak, még abban az esetben is, ha nem érzik szükségét, hogy őseik vallását kövessék. Ha sajátjukévá teszik azt a hatalmas kulturális örökséget, melytől az asszimiláció és a racionalista modernizáció elhibázott koncepciója folytán már-már teljesen eltávolodtak. Az ebből származó hűség és morális felvérteztség tűnik számomra az egyetlen gyógyírnak a zsidó komplexus és neurozis ellen, melyet sok magyar zsidónál, még a legkiválóbbak körében is fellelhettem, s amelynek eltűnését nem kis örömmre számos olyan zsidó értelmiséginél megállapíthattam, akik a magyar kultúrát és nyelvet végleges hazájuknak szeretnék tekinteni”.²⁴ Kell-e ennél a vallomásnál hitelesebb dokumentum Fejtő szenvedélyes – bár nem harsány – patriotizmusáról, a nemzeti kultúra melletti elkötelezettségéről, magyar identitásáról?

Ha Fejtő kultúrafelfogását, a nemzeti narratívával és kánonnal kapcsolatos nézetrendszerét el akarjuk helyezni a magyar eszme- és művelődéstörténetben, szituálása azon is múlik, miként elemezzük, szembesítjük és nevezzük meg a magyar XX. század *kulturálisnemzet-koncepcióit*. Ez a modellalkotás természetesen elválaszthatatlan a Trianon-szindrómára adott válaszok minőségétől, az európaiság, a globalizáció, de mindenekelőtt a demokrácia értelmezéseitől. Például attól, hogy a nemzeti integritás és identitás fogalmát etnikai kérdésre, illetve a külső instanciákhoz fűződő viszonyokra szűkítjük-e le, vagy pedig beleértjük a nemzeti társadalom belső integráltságának, szabadságának, esélyegyenlőségeinek problematikáját is. Számos új tudományos munka is foglalkozik e kérdésekkel, legutóbb például Gyurgyák János monumentális könyve (szintén szerepel az egyetemi hallgatóimnak megadott olvasmányjegyzékben) és friss tanulmányorozata.²⁵ Gyurgyák írásainak rokonszenvesen tépelődő hangvétele, tiszteletre méltó alaposága és számos meggyőző tétele mellett szerintem nem egy vitatható pontja is van. Nem csupán manifeszt pártpolitikai jövőképeről vélekedem másként, hanem például a (Fejtő által is képviselt) *baloldali-liberális nemzetfelfogás* ábrázolását is történetietlennek és igaztalanak tartom. Mindazonáltal olyan igényes, (önminősítően) konzervatív szemléletű monográfia és esszesorozat Gyurgyáké, amely igazi szellemi kihívás, amely a vele vitatkozókat is szakszerű opponenciára és korrekt diskurzusra kötelezi, s amellyel bizonyára maga Fejtő is örömmel szállt volna konstruktív vitába, szemben az ellene szélsőjobbról indított alpári, kirekesztő támadásokkal.

Ha magam tennék kísérletet arra, hogy elemezzem és tipologizáljam a magyar kulturális nemzetudatokat, a politikai ideológiáktól is motivált *nemzeti*

²⁴ i.m. 322.

²⁵ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp., Osiris, 2007. Lásd hozzá Komoróczy Géza tanulmányértékű bírálatát az Élet és Irodalom 2007. december 14-i számában a 27. oldalon. Továbbá: Gyurgyák János: A magyar népi mozgalomról. Népszabadság 2008. november 8. Hétvége. 6-7; A magyar konzervatív hagyomány. Ugyanott 2009. február 7. 12-13; A magyar szabadelvűek hagyatéka. Ugyanott 2009. március 14. Hétvége 1. és 4; Minerva haglya. Esszé egy új magyar nemzetfogalomról. Ugyanott 2009. május 30. Melléklet.

narratívákat, diskurzusokat és értékkanonokat. némi leegyszerűsítéssel, de talán nem teljesen sematikusan *három félé*t különítenék el. Sok részértéke és innovativitása ellenére is alapvetően bezárkózó, romantikus, normatív, sérelmi alapú, szűkítő, esetenként pedig kirekesztő jellegű az a – persze sokszínű – vonulat, amely Beöthy Zsolttól Prohászka Ottokáron és Szekfű Gyulán át Németh Lászlóig és követőikig ível. Egy másik – kevésbé nevesíthető, de létező – modellre a nemzeti jelleg és jövő anakronisztikusságának, megkérdőjelezésének doktriner tétele, egy valóban „kozmpolita. internacionalista, globalizációs” előjelű technokrata és technicista modernizmus-felfogás jellemző, amely esetenként a sztálinizmus és a neoliberalizmus filozófiájából is táplálkozik; szolidabb vagy durvább kiadásban egyaránt. Képviselőit ugyanakkor a velük való vita ellenére sem szabad nemzetietlenként megbélyegezni. S végül elevenen hat, ha olykor defenzívába szorul is egy harmadik narratíva: a befogadó jellegű, nyitott, nem normatív, viszont annál innovatívabb (ám mégsem hagyomány- és kánonellenes) nemzet- és kultúrafelfogás. Ez a – persze szintén kritikusan szemlélhető – eszmetörténeti tradíció Kölcsey *Nemzeti hagyományok*jától kezdve Eötvösön, Adyn, Jászi Oszkár, Babits, Bartók Bélán, Fülep Lajoson, Bibó Istvánon át napjainkig a magyarság és európaiság progresszív egymásra hatását és kulturális szintézisét állította és állítja a nemzeti közbeszéd centrumába. Ide tartozik Fejtő Ferenc magyar kulturális értékrendje és érvrendszere is. Nemzetkonceptiójának s egész hét évtizedes írástudásának három pillére:

- a demokratikus patriotizmus, amely a nemzeti integrációt társadalmi s nem pusztán etnikai és védekezési ügként is kezeli;
- a republikánus és önkritikus nemzettudat, amely egyáltalában nem kapcsolja ki a hagyományokat és az érzelmeket, de nem a sérelmekből és a bűnbakképzésből nyeri energiáit;
- az európeér hazafiság, a nemzeti sajátosságokat féltve és kontinuuosan őrző, a globalizációt korrigálni akaró, de nem a múlt felől elutasító, cselekvő magyarságélmény és kulturális jövőkép.

A 2008-ban elhunyt Fejtő sorsa példa arra, amit Ady Endre több mint 100 évvel ezelőtt a Kelet és Nyugat között lökődő „*komp-ország*” metaforájában írt meg: „Tízezer ember előreszaladt. európaivá vált idegben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. Egy túlfeljlődött embertípus termett itt, mely előtte fut a magyar társadalomnak száz esztendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek. [...] Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra: egy kis sarka leszakadt a kompnak, ott maradt a nyugati partok táján vagy tízezer emberrel, mi lesz ezekkel? ...” (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára* 1905). Ha Ady száz évvel ezelőtti negatív utópiája, tragikus víziója – a közben lezajlott borzalmak ellenére és mellett – mégsem vált-válik egy önmagát beteljesítő katasztrofális magyarság-jóslattá, ha mégis csak van némi esély (nem garancia) abból a bizonyos *komp*ból stabil *hidat* építeni, az Fejtő Ferencen, nemzeti kultúránkhoz nyújtott gazdag hozzájárulásán is múlott. Fejtő szellemi-erkölcsi értelemben sem kényszerű 1938-as emigrációjakor, sem később nem törött le a magyarság kompjáról. 1989 után immár újra kulturális otthonra lelt e tájon, 2008-

ban pedig végképp itt lelte meg hazáját: barátja, József Attila sírja szomszédságában.

A magyar nemzeti kultúra és önismeret értékeinek, sebezhetőségének és életre-ítéltségének egyik legerősebb tudatosítója Fejtő – a XXI. században is időszerűen.
